

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жигір В. Теоретичні основи змісту професійної підготовки менеджера освіти у ВНЗ / В. Жигір // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bdpu.org/sites/bdpu.org/files/konferencii/ped-nau/n1/ukr/20.pdf>.
2. Падалка О. Професійно-економічна підготовка майбутнього вчителя в контексті Європейської інте-

грації / О. Падалка // Вища освіта України. – 2014. – № 3 (2). – С. 46–49.
3. Пчелінцева І. Освітній кредит / І. Пчелінцева // Вища школа. – 2005. – № 2. – С. 95–100.
4. Fokin J. Theory and Technology of Learning: Approach Based on the Activity : Textbook for students of higher educational institutions / J. Fokin. – М. : The publishing center «Academy», 2006. – 240 p.

Дата надходження до редакції: 15.03.2018 р.

УДК 37.013. 42-058.23 (09.(477.72) «18/19»

Ірина НАДС҂ДІНА,
*аспірантка КВНЗ «Херсонська академія
неперервної освіти»
Херсонської обласної ради*

НАЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті розглянуто національну складову просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX століть. Наведено приклади дозвілєвих заходів із національними елементами у вигляді народних пісень, ігор, обрядових дійств. Встановлено, що основними напрямками діяльності «Просвіт» в означеному регіоні були заходи щодо шанування видатних українських митців, розвитку освіти на національній основі, створення національного театру як форми освіти і іховання засобами театралізації, збереження національних традицій як головного елемента у вихованні національної гідності, розширення світогляду та вивчення української історичної спадщини.

Ключові слова: освіта, інтелігенція, українська мова, школи, «Просвіта», вистави, лекції, бібліотеки-читальні, національне виховання, товариства.

В статье рассмотрена национальная составляющая просветительско-педагогической деятельности интеллигенции на Юге Украины во второй половине XIX – в начале XX веков. Приведены примеры досуговых мероприятий с национальными элементами в виде народных песен, игр, обрядов. Установлено, что основными направлениями деятельности «Просвита» в этом регионе были мероприятия по чествованию выдающихся деятелей искусства, развитию образования на национальной основе,

созданию национального театра как формы образования и воспитания средствами театрализации, сохранению национальных традиций как главного элемента в воспитании национального достоинства, расширению кругозора, а также изучению украинского исторического наследия.

Ключевые слова: образование, интеллигенция, украинская школа, библиотеки-читальни, национальное воспитание, общества.

The article deals with the national part of educational and pedagogical activity of intelligentsia in southern Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Examples of leisure activities with national elements with folk songs, games, ritual actions etc are given. It has been established that in the South of Ukraine, the activity of «Prosvita» was mainly directed on the honouring of outstanding Ukrainian artists, development of education on a national basis, creation of a national theatre as a form of education and upbringing through the means of theatricalization, preservation of national traditions as the main element in the education of national dignity, the expansion of the worldview and the study of Ukrainian historical heritage.

Key words: education, intelligentsia, Ukrainian language, schools, «Prosvita», performances, lectures, reading libraries, national education, societies.

Для того, щоб побудувати громадянське суспільство, ґрунтоване на активній життєвій позиції її мешканців, актуальним може бути використання досвіду діяльності інтелігенції півдня України другої половини XIX – початку XX ст. та заснування на цій території українських організацій, що сприяли пробудженню національної самосвідомості, – «Просвіт». Незважаючи на тодішню русифікаторську політику керівництва регіону з метою створення єдиного російськомовного простору, інтелігенція півдня України поширювала серед українців освіту рідною мовою, проводячи вечори, презентації творів відомих українських поетів і письменників, готуючи вистави.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Питання просвітницько-педагогічної діяльності української інтелігенції у різних сферах досліджували А. Алексюк, Л. Баїк, В. Вихрущ, Л. Вовк, С. Гончаренко, Н. Дем'яненко, М. Євтух, І. Зайченко, С. Золотухіна, Н. Калениченко, В. Майборода, Н. Ничкало, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Н. Щокіна, М. Ярмаченко та інші. Миколаївській «Просвіті» значну увагу у своїй праці приділив В. Шкварець, діяльність одеської «Просвіти» розглядали О. Болдирев та О. Ярещенко, а херсонської – Д. Бєлий, висвітлюючи на основі нових досліджень та архівних даних головні напрями діяльності «Просвіт» півдня України. Проте діяльність інтелігенції Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століть, на жаль, досліджена недостатньо, що і стало головним лейтмотивом нашої роботи.

Мета статті – висвітлити національну складову просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції, проаналізувати причини заборони української мови на Півдні України.

Виклад основного матеріалу. В другій половині XIX – на початку XX століть політика уряду Російської імперії сприяла масовому переселенню на Південь України болгар, молдаван, сербів, німців, греків, євреїв, вірмен, поляків та представників інших національностей. Цей потік регулювався розгалуженою системою як державних пілґ, так і заборон. Так, колоністи мали такі пілґи: тимчасово звільнялися від сплати податків на 10 років, а від військової служби – назавжди, користувалися правом самоврядування та вільного віросповідання, отримували до 65 десятин землі на родину. Тому для ведення господарства, комерційних справ питання освіти євреїв, німців, греків, чехів, шведів посідали одне із першочергових місць. При цьому питання поширення рідної мови для українців було під заборону, а ті, хто прагнув знань, могли навчатися виключно російською.

Курс на національне виховання та боротьбу з традиційно самодержавними поглядами щодо процесу русифікації населення обрали культурно-просвітницькі товариства регіону («Просвіти», Комітет народних читань, Комітет піклування про народну тверезість) лише на початку XX століття.

Збережені щорічні звіти, протоколи засідань, листування дають можливість, починаючи із 1890 р., зробити висновки про роботу Комітету народних читань. На основі статистичних даних, пріоритетною формою роботи товариства стало запровадження циклу публічних читань у вигляді лекцій української релігійно-історичної, географічної, науково-технічної, літературної, а також політико-само-державної спрямованості із демонстрацією тінєвих зображень.

Широка тематична амплітуда читань заувальовувала дійсну мету діяльності, яка насамперед базувалася на принципах згуртування українського етносу.

Українська проблематика була сконцентрована у темах: «Хрещення киян», «Апостол Андрій на горах Київських», «Лик Володимира святого», «Ярослав Мудрий», «Роман Галицький», «Татари під Києвом», «Богдан Хмельницький», «Старовинні міста Холм та Львів», «Розвалини замку князів Острозьких» [9]. Особливою популярністю користувався твір М. В. Гоголя «Тарас Бульба», композиційно представлений 18 тінєвими зображеннями, в яких оспівувалася визвольна боротьба та відданість козацтва своїй Батьківщині [15, с. 1-10]. У 1893 р. було проведено 22 українсько орієнтованих заходи [10].

Патріотично орієнтована тематика читань перепліталася із вихваланням та підтримкою державної імперської політики, що реалізувалася у лекціях: «15-річчя падіння Плевни», «50-річчя з дня смерті народного поета Л. В. Кольцова» (1892 р.), «В пам'ять дивного позбавлення загрози царської родини під час аварії Чорноморського потяга», «На честь 50-річчя байкаря І. Крилова», «На пам'ять роковин смерті П. Гаврилова» (1894 – 1895 рр.), «Про севастопольців», «Полтава», «100-річчя з дня смерті імператриці Катерини II» (1896 – 1898 рр.) та ін. [8].

Вищезначена політика цілком виправдана тим жорстким контролем, якому підлягала робота товариства з боку Одеського навчального округу (він, зокрема, призначив місцевим спостерігачем народного радника Мальцева), дирекції народних училищ Херсонської губернії, Миколаївської міської управи. На кожному з читань чергував наряд поліції, за що комітет сплачував 1 крб 50 коп. [6]. Жорсткі цензурні переслідування змушували товариство все частіше змінювати акценти з демократично-конструктивних форм роботи, які засновувалися на ідеях національно-культурного становлення, у бік легальної публіцистичної тематики, а після 1907 р. майже зовсім втратили національну спрямованість.

Для боротьби з алкоголізмом був створений Особливий комітет піклування про народну тверезість. Із цією метою влаштовувалися театральні вистави, народні свята та гуляння, літературні вечори, лекції, бесіди, організовувалися чайні-ідальні, читальні-бібліотеки, недільні школи. Однак опрацьовані архівні документи свідчать, що насправді мета діяльності комітету була набагато ширша та вагоміша і базувалася на збереженні духовних здобутків українського народу [5]. Про це свідчить організація літературних вечорів, присвячених творчості М. Гоголя (1902 р.), І. Котляревського (1905 р.), Т. Шевченка (1907 р.), влаштовування одночасно із російськомовними україномовних вистав («Мартин Боруля», «Майська ніч», «По ревізії» та ін. [5]), проведення народних гулянь та свят, зокрема «Чумацькі розваги», «Український ярмарок», «Миколаївський ярмарок» та ін. [12, с. 132]. За 1909 рік у саду № 1 відбулося 26 народно-обрядових масових заходів, які відвідали 22 426 осіб, а в саду № 2 – відповідно 29 заходів, які відвідали 49 847 осіб [8].

Створена бібліотечна система (5 бібліотек-читалень) із значним літературним фондом, до якого входили твори світових, російських та українських літераторів, часописи «Український вісник», «Український журнал» та інші видання [2], недільні початкові школи при очисному складі № 3,

а також при Народному Домі на хуторі Водопій у складних умовах русифікації наповнювали дозвілліві заходи національними елементами у вигляді народних пісень, ігор, обрядових дійств тощо.

25 лютого 1907 р. відбулося урочисте відкриття Миколаївської «Просвіти», присвячено 93-й річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. На зборах, що відбулися в цей же день, до організації вступило 150 осіб, зі складу яких обрали правління Товариства: М. М. Аркас, А. В. Крижанівський, Є. Т. Литвин, П. В. Дюмін та ін. [19]. Свою роботу вони спрямували на пробудження громадської та національної самосвідомості жителів міста. Газета «Ранковий кур'єр» відмітила появу нового товариства такими рядками: «У місті народилося нове об'єднання, воно іменується на своїм діалекті – Миколаївське українське товариство «Просвіта». Маємо надію, якщо товариство буде натхненно працювати, і на долю України випаде щасливий вибір влаштувати та розвивати свій храм науки» [17, с. 4].

На ниві служіння справі відродження української культури уславив свій рід Микола Миколайович Аркас, зокрема видав першу україномовну систематизовану історію України, створив оперу «Катерина». Любов та відданість українському народові заклад у душу сина його батько, адмірал Микола Андрійович Аркас, головний командир Чорноморського флоту і портів, воєнний губернатор Миколаєва. Останній багато зробив для економічного та культурного розвитку міста. Крім виконання своїх прямих службових обов'язків на високій губернаторській посаді, він займався благодійництвом, приділяв увагу створенню шкіл грамотності [17].

У 1907 р. М. М. Аркас прочитав цикл рефератів з історії України, як-от: «Де живе наш народ?», «Аскольд», «Ярополк», «Великі Київські князі», «Литовський період у житті українців», «Козацькі отамани», «Україна напередодні возз'єднання» та ін. Із тематичними доповідями виступили й члени товариства: П. Андрієнко («Хто ми, що ми і чого нам треба?», «Наша мова»), І. Воля («Індивідуальні риси української культури»), О. Петушенко («Життя і творчість першого українського письменника Івана Петровича Котляревського з приводу 138-х роковин з дня його народження»).

Із метою ініціювання розвитку україномовного процесу в суспільстві «Просвіта» Миколаєва влаштувала курси української мови для солдат казарми важкого артилерійського дивізіону, школу початкової освіти (на власні кошти М. Аркаса із 1907 р. в селі Богданівка протягом двох років працювала початкова україномовна школа, одна з небагатьох на Півдні України) [19, с. 159], сплачувалися стипендії учням із бідних родин (у 1909 р. нараховувалося 10 таких стипендіатів).

Із початку роботи товариства було створено аматорський театральний колектив, репертуар якого в основному складала українська класика: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Розумний і дурень» І. Карпенка-Карого, «Зимовий вечір» М. Старицького, а також опера, написана М. Аркасом за сюжетом твору Т. Шевченка «Катерина» [4].

Через театралізацію проблем тогочасного життя порушувалися важливі суспільно-моральні та гуманістичні питання, стверджувалася національна ідея та формувалася чітка система національних цінностей. 6 листопада 1908 р. уперше було організовано театралізований концерт. Він складався із двох частин: вистави «По ревізії» М. Кропивницького та концертного відділення, де декламувалися вірші Т. Шевченка, демонструвалися фрагменти з «Енеїди» І. Котляревського, лунали дуети з опери «Запорожець за Дунаєм» та низка народних пісень [2]. Особливо урочисто проходили вечори пам'яті Т. Шевченка. Так, 27 березня 1911 р. відбувся захід, де було представлено бесіду про творчий шлях митця, виставу «Назар Стодоля», фрагментами з опери М. Аркаса «Катерина», музичні твори М. Лисенка на слова Т. Шевченка. Заключною частиною стало виконання музично-хоровим колективом товариства в об'єднанні з іншими колективами міста «Апофеозу» [3].

Ушанування видатних українських митців, розвиток освіти на національній основі, створення національного театру як форми освіти і виховання засобами театралізації, збереження національних традицій і свят як головного елемента у вихованні національної гідності, розширення світогляду та вивчення української історичної спадщини – саме ці засади стали головними напрямками діяльності «Просвіти».

Невід'ємною складовою діяльності товариства було влаштування народних свят, що передбачали влаштування театралізованих літературно-музичних вистав, показ сцен українського побутового життя, фрагментів із драматичних творів, які супроводжувалися народними піснями, танцями та обрядами, демонстрацією декоративно-ужиткових виробів майстрів. У 1909 р. на території саду тверезості № 2 відбулося свято «Липневий вечір на Україні» у постановці артиста О. Микитенка, а 19 серпня цього ж року влаштовано гуляння на честь народження М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» [15, с. 4].

Миколаївська «Просвіта» своєю діяльністю вийшла далеко за межі регіону, зокрема велося листування з редакціями відомих літературних часописів та однойменних товариств в інших містах України. Так, річний звіт за 1907 р. було надіслано Київській, Катеринославській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській, Житомирській «Просвітам», редакціям часописів «Рада», «Рідний край», «Світова зірниця», «Слово», «Громадський голос», «Свобода» [18].

Для Херсонської «Просвіти» та «Української книгарні» головними в цей період стали проведення регулярних курсів української мови, розбудова української освіти, видання та розповсюдження українських книжок, розвиток українського мистецтва, – впровадження, за висловом Івана Микитовича Челюка, «живого українського слова» [11, с. 188-192].

Щодо Одеської «Просвіти», то місцеві просвітяни постійно зазнавали утисків та переслідвань з боку влади. У 1906 р. їм заборонили відкривати бібліотеки, читальні, філії в інших містах. Україномовні одеські газети «Народна справа» й «Вісті» через гостроту проблем, що обговорювалися на їх сторінках, були заборонені поліцією. Однак це не зупинило Товариство в його намірах.

Для пропаганди своїх ідей «Просвітою» було започатковано видавництво релігійно-духовної літератури «Промінь», замовлено велику кількість літератури для своїх книгарень у робітничих кварталах Молдаванки й Пересипу, видано книжку М. Комарова «Запорізькі вольності» [2]. Із 4 квітня 1911 р. в Одесі почала функціонувати культурно-освітня організація «Українська Хата» [13, с. 3].

25 березня 1917 р. товариство «Просвіта» розгорнуло свою діяльність у Херсоні [1]. На з'їзді «Просвіт» Миколаївської округи 8-11 вересня 1917 р. були представники від Висунського, Широківського, Березнігуватського, Новобузького та інших товариств, які продовжили українську національну справу.

Оцінюючи громадську діяльність «Просвіт» Півдня України, слід зазначити, що вони були українськими організаціями, будителями національної самосвідомості, а головним напрямом їх діяльності стало проведення курсів українознавства, розбудова української освіти, видання й поширення україномовної преси та книжок, розвиток українського мистецтва тощо.

Із метою підвищення рівня грамотності населення бібліотеками Півдня України пропагувалися народні читання, вивчалися періодичні видання, людей привертало до читання творів художньої літератури. Слід зауважити, що культурно-просвітницьку роботу проводили не лише бібліотеки, створені на території краю, а й «Просвіти» Одеси і Миколаєва, благодійні товариства. Так, наявність у фонді бібліотеки-читальні Одеського товариства «Просвіта» колекції книг педагога та історика Л. Смоленського, а також українських періодичних видань сприяло поширенню знань із різних галузей, популяризації художньої літератури. Працівники бібліотеки проводили літературно-музичні вечори, брали участь в організації публічних лекцій.

Висновок. Незважаючи на те, що просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України щодо пробудження національної самосвідомості та гідності у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть відбувалася в досить складних умовах, проте було закладено підвалини подальшого вивчення української мови, літератури, культури на теренах цього регіону. І досвід соціальної активності має надихнути сучасну інтелігенцію на поширення національної освіти, віднайдення яскравих персоналій просвітницько-педагогічної діяльності, які були б прикладом для визначення життєвої позиції та місця кожного у сучасному соціумі, для становлення українства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вісник «Української Хати» в Херсоні. – 1917. – 28 березня.
2. Державний архів Миколаївської області. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9.
3. Державний архів Миколаївської області. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 33.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 54–56.
5. Державний архів Миколаївської області. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 10–15.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 15.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13057. Арк. 2.
9. Державний архів Миколаївської області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 32.
10. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 10.
11. Діяльність товариства «Просвіта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krai.lib.kherson.ua/prosvita3.htm>.
12. Заковоротный Д. И. Народный дом и мед-амбулатория [Электронный ресурс] / Д. И. Заковоротный // Nicosgrad : портал города Николаева. – Режим доступа : <http://www.nikograd.com/Books.aspx?>
13. Звіт і діяльність музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. – Одеса, 1912. – С. 3.
14. Кудрявцев А. Исторический очерк христианской благотворительности. Лекции. – Одесса : Тип. Новороссийского телеграфа, 1883. – 34 с.
15. Миколаївська пошта. – Миколаїв, 1909. – № 30. – С. 4.
16. Національне розмаїття Миколаївщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://osvita.ua/doc/files/news/65/6548/Ukr_mova.doc.
17. Ранковий кур'єр. – Миколаїв, 1907. – № 340. – С. 4.
18. Цимбал Л. М. Віхи діяльності Просвіти (1907–1924) // Матеріали ІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія, Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 1997. – Т. 2. – С. 188–192.
19. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. – Миколаїв ; Одеса, 2002. – 254 с.
20. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. – Одеса : Маяк, 1998. – 109 с.

Дата надходження до редакції: 29.05.2018 р.